

UOT 39

S.A.Nəsirova
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
s.nasirova30@mail.ru

MƏRKƏZİ ASIYA SÜZƏNİSİ VƏ AZƏRBAYCAN TƏKƏLDUZU: FƏRQLƏR VƏ OXŞARLIQLAR

Açar sözlər: təkəlduz, süzəni, qarmaq, parça, tikmə

Məqalədə Mərkəzi Asiya və Azərbaycan ərazisində bir-birinə bənzəyən tikmə növləri olan təkəlduz və süzəni tikmələr arasındakı fərqlər və oxşarlıqlar araşdırılmışdır. Eyni zamanda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin zəngin tikmə kolleksiyası və orada mühafizə olunan süzənilər də araşdırmaya cəlb edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, hər iki tikmə növü həm xalq arasında, həm də xarici kolleksionerlər arasında olduqca məşhur olmuşdur. Araşdırma zamanı bu tikmə üsullarının icra edildiyi alətlər də tədqiqata cəlb edilmişdir. Hər iki tikmə növü üzərinə salınan naxış və təsvirlərin ümumi və fərqli cəhəti haqqında məlumat verilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanda süzəni adı verilən tikmələrin Mərkəzi Asiya ərazisində yayılmış eyniadlı tikmədən fərqləndiyi üzə çıxarılmışdır.

С.А.Насирова

СРЕДНЕАЗИАТСКИЕ СЮЗАНЕ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ТАКАЛДУЗ: РАЗЛИЧИЯ И СХОДСТВА

Ключевые слова: такалдуз, сюзәне, крючок, ткань, вышивка

В статье исследуются различия и сходства вышивки сюзәне и такалдуз, которые являются схожими видами вышивки в Центральной Азии и Азербайджане. В то же время к исследованию было вовлечено богатая коллекция вышивки национального музея истории Азербайджана и хранящаяся в музее коллекция сюзәне. Оказалось, что оба вида вышивки очень популярны как в народе, так и среди зарубежных коллекционеров. Инструменты, используемые в этих техниках вышивки, также были вовлечены в исследование. Были приведены общие и различные особенности узоров и изображений на обоих видах вышивки. В то же время выяснилось, что вышивка сузани в Азербайджане отличается от одноименной вышивки, распространенной в Средней Азии.

CENTRAL ASIAN SUZANI AND AZERBAIJANI TAKALDUZ: DIFFERENCES AND SIMILARITIES

Keywords: *takalduz, suzane, hook, tissue, embroidery*

The article examines the differences and similarities between suzane and takalduz embroidery, which are similar types of embroidery in Central Asia and Azerbaijan. At the same time, the rich collection of embroidery of the National Museum of History of Azerbaijan and the collection of suzane kept in the Museum were involved in the research. It turned out that both types of embroidery are very popular both among the people and among foreign collectors. The tools used in these embroidery techniques were also involved in the study. General and different features of patterns and images in both types of embroidery were researched. At the same time, it turned out that the embroidery of suzani in Azerbaijan differs from the embroidery of the same name, which is widespread in Central Asia.

Azərbaycan ərazisində tarixən müxtəlif tikmə növləri inkişaf etmişdir. Bunlara misal olaraq təkəlduz, güləbətın, muncuq, pılək və s. kimi tikmə növlərini göstərə bilərik. Azərbaycan tikmələri bu gün dünyanın müxtəlif muzeylərini bəzəyir. İstər tarixi faktlar, istər arxeoloji tapıntılar, istərə də toxuculuq məmulatlarının yüksək keyfiyyətindən bəhs edən səyyah və diplomatların əsərlərində bu haqda geniş məlumata rast gəlirik. Azərbaycan xalqı həyatının bütün sahələrində, hətta təsərrüfat sahəsində də tikməli toxuculuq məmulatlarından istifadə etmişdir. Heyvanların bir çoxu üzərinə atılan məftunedici naxışlarla bəzədilmiş, gözoşxayan-tikməli çullar buna bariz misaldır. Yerli istehsal nə qədər çox olsa da, bəzən ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsi sayəsində xarici toxuculuq nümunələri də məişət həyatımıza daxil olmuşdur. Azərbaycanın Böyük İpək Yolu üzərində yerləşməsi və Xəzər dənizi vasitəsilə dəniz ticarətinin inkişafı sayəsində vaxtaşırı xaricdə toxunmuş tikmə məmulatları da xalq arasında istifadə edilmişdir. Xarici ölkələrlə olan ticari əlaqələr XIX-XX əsrdə də yüksək səviyyədə inkişaf etməkdə idi. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış tikmə nümunələrindən biri də “süzəni”lərdir.

Şəkil 1. Brus Baqansın kolleksiyasından süzəni.

Süzəni əsasən Mərkəzi Asiya ərazisində geniş yayılmış tikmə növü olmuşdur. Bu tikmə növü bəzən Buxara tikməsi də adlanır [3, s.1]. Tikmə növü öz adını farsca “suzən”, yəni iynə sözündən götürmüşdür. Bəzən süzənduzi də adlanır. Süzənilər bir çox məşhur muzey və şəxsi kolleksiyaların ən görkəmli nümunələri sırasına daxildir. Bunlara misal olaraq kolleksioner Bryus Baqansı, De Young muzeyini, Mardjani fondunu və s. göstərə bilərik. Bu kolleksiyaları daha çox astral naxışlı Buxara süzəniləri bəzəyir. Özbəkistanın oturaq əhalisinin dekorativ tikmələri bir neçə növə bölünür: süzəni (divar bəzəyi), nimsüzəni (süzəni ilə eyni mənanı ifadə edir), ruyidjo, caypuş yakkandoz və çayşab (yataq örtüyü və çarşaf), təkyəpuş (balışüzü), oy-pələk və güllurpa (süzəninin Daşkənd variantı), sandalipuş, zərdivar, dorpeç və ya kirpeç (divarların üst tərəfi üçün bəzək), canamaz, buqcoma, beşikpuş və s. [9, s.240-241]. Bəzi müəlliflər isə süzəni Mərkəzi Asiyada, xüsusilə də Özbəkistanda yüz illər boyunca ümumi ad altında gəlinlər üçün cehizlik yataq örtüyü, atlar, masalar, divarlar üçün örtük adlandırıldığını qeyd edirlər [9, s.19]. Özbəkistanda bu tikmə növünün geniş yayılması qızın cehizi məsələlərində də özünü büruzə verirdi. Azərbaycanda çox sayda xalça cehiz verən ailələr tavanalı ailələr hesab olunduğu kimi, Özbəkistanda da daha çox tikmə aparan gəlinlər imkanlı hesab edilirdi. İmkandan asılı olaraq qızın cehizinə varlı ailələr on, imkansızlar isə cəmi dörd-beş belə tikmə daxil edə bilirdi [3, s.302].

İlk baxışdan süzəninin texnologiyası təkəlduzun texnologiyasına çox yaxın görünür. Belə ki, hər ikisi parça üzərinə iynə vasitəsilə salınan naxışlardır. Lakin müəyyən fərqlər var. Belə ki, əgər təkəlduz daha çox velvet, məxmər kimi daha qalın parçalar üzərində işlənirdisə, süzəni daha çox pambıq, yəni çit, yaxud ipək parçalar üzərində həyata keçirilmişdir. Azərbaycanda bəzən süzənilər

Şəkil 2. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi EF inv.5420 . Pərdə.

Şəkil 3. MATM EF inv.5204. R.Əfəndiyevin rəsmləri

əhalinin kasıb təbəqəsi arasında cecim tipli parçalardan da düzəldilirdi [7, s.54]. Eyni zamanda rəng seçimində də fərqlər çoxdur. Belə ki, təkəlduz əsasən tünd rəngli (çox vaxt qara, zoğalı) parçalar, süzəni isə ağ və ya açıq yerlik üzərində işlənirdi. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin zəngin tikmə kolleksiyasına nəzər saldıqda, burada balıq üzü, divar bəzəyi, namazlıq, mütəkkə üzü, hətta pərdə qismində istifadə olunmuş təkəlduz tikməli məmulatlara rast gələ bilərik. Muzeyin kolleksiyasına daxil olan və Muzeyin incilərindən biri sayılan təkəlduz tikməli divar bəzəyi isə 395x270 sm. ölçüdədir. Üzərində isə türk xalqlarının mifoloji dünyagörüşündə özünə geniş yer tutmuş “həyat ağacı” motivi təsvir edilmişdir.

Fərqlərdən biri də süzəni və təkəlduzun naxışlarının tərtibatında olmuşdur. Süzənilər üzərində daha çox butanın müxtəlif formalarını, spiralvari və dairəvi-kosmoqonik motivlərə rast gəlirik, təkəlduz daha çox nəbati təsvirlərlə, xüsusilə gül-çiçək təsvirləri ilə zəngindir. Lakin ümumilikdə işləmə prosesi demək olar ki, eyni olmuşdur. Süzəniləri və onların naxışlarını araşdırmış E.Gül süzəninin özünün xüsusi magik və qoruyucu qüvvəsinə inanmaqla bağlı olaraq toy adətlərində xüsusi yer tutduğunu qeyd edir: İnsanlar onların (süzənilərin) bəd gözdən qorumasına, bəy və gəlinin nəsil artımında uğurlu olacağına və ailədə rifahı təmin edəcəyinə inanırdılar [8, s.52-53].

Şəkil 4. MATM EF 5204. R.Əfəndiyevin rəsmləri.

Azərbaycan ərazisində təkəlduz üsulu ilə balıq üzü, mütəkkə üzü, pərdələr bəzədilərdisə, süzəni əvəllər daha çox ərə gedən qızların xoşbəxtlik simvolu kimi ərə evinə apardığı bir cihaz növü olmuşdur. Mərkəzi Asiyada isə hazırda ərə evinə köçən zaman və ilk övladları olanadək süzəni divar bəzəklərindən istifadə olunsa da, bundan sonra divarlardan yığılaraq yalnız xüsusi günlərdə yenidən istifadə olunur [3, s.302]. XIX əsrdə təkəlduz tikmənin müxtəlif növləri ilə evlərdə kənd və şəhər qadınları, dükkanlarda isə kişilər məşğul olurdu [2, s.497]. Qeyd edək ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda R.Əfəndiyevin rəsmləri arasında Nuxa (Şəki – N.S.) şəhərində kişilərin təkəlduz tikmə ilə məşğul olduğunu göstərən bir neçə rəsm də var [5, inv.5204; 6, inv.5204].

Süzəni və təkəlduz arasındakı fərqlərdən biri də istifadə olunan alətlər olmuşdur. Təkəlduz tikmənin ərəsəyə gətirilməsi zamanı qasnaq və qarmaqvari iynədən – qullabdan istifadə olunurdu. Qeyd edək ki, Milli Azərbaycan Tarixi

Muzeyinin kolleksiyasında 5 ədəd qasnaq və bir qullab mühafizə olunur. Hətta qasnaqların birində tünd rəngli parça üzərində tikmə icra olunsa da, sonradan yarımçıq qalmış və Muzeyə daxil olmuşdur. Qasnaqlar bəzən “sağnaq” da adlanır. Tikmə parçasını tarıma çəkmək üçün istifadə olunan bu qasnaqlardan biri Azərbaycanda ilk rəssam qadın olmuş Kaşiyeva Qeysər xanıma məxsusdur (MATM EF inv.8815). Süzəni isə iki üsulla: iynə və yaxud qarmaq ilə icra olunurdu.

Azərbaycan ərazisində də müəyyən məmulatlar süzəni adlanmış və bunlar Mərkəzi Asiya, xüsusilə Özbəkistan süzənilərindən fərqlənmişlər. Etnoqraf A.Mustafayev miləmil toxunuşlu təfsilənin Orta Asiya xalqları arasında “süzəni” adı ilə geniş yayıldığını vurğulayırdı [7, s.61]. Keçmiş məişətdə miləmil təfsilə ən çox yorğan, döşək, mütəkkə, nimdər üçün mitil və ya üzlük məqsədi ilə işlənirdi [7, s.61]. Bu səbəbdəndir ki, el arasında süzəni bölgələrdən asılı olaraq fərqli mənalar kəsb etmişdir. Məsələn, məlumatçılardan birinin dediyinə görə, süzəni kəndlərdə istifadə olunmamış, daha çox şəhər mədəniyyəti üçün səciyyəvi olmuş və Naxçıvan ərazisində hamamdan çıxanadan sonra ayaqaltı kimi istifadə olunmuşdur. Y.V.Çəmənəminlinin “Studentlər” əsərində də süzəni ilə bağlı səhnə belə təsvir edilir: *Hamamçı Hürzad əlayağa düşərdi; cansürtən Şərəf haman daş döşəməni yumağa başlardı; hamamçı Tükəzban xanımın arxası üçün həcəmət hazırlardı... Bir dəqiqədə səkiyə süzəni salınardı* [1, s.17]. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasına hamam üçün ayaqaltı qismində istifadə olunan süzəni də daxildir (MATM EF inv. 3513). Müəllifin digər “İki od arasında” əsərində isə üç fərqli təyinatlı süzənindən bəhs olunur. Bunlardan biri taxtın üzərinə salınan ipək örtük [1, s.511], biri mağarın ortasında üzərinə cüzlər qoyulmuş tirmə süzəni [1, s.585], digəri isə şahın səfər taxtını bəzəyən inci daş-qaşla bəzənmiş sumaqı məxmər süzənidir [1, s.652].

Lokallıq baxımından da əgər Azərbaycanda təkəlduz əsasən Şəki və Təbriz ərazisində yayılmışdısa, Özbəkistanda Buxaradan başqa Səmərqənd, Şəhrizəsb və Xivə kimi iri şəhərlərdə bu tikmə növü yayılmışdı. Buxaradan təqribən 220 mil şimal-şərqdə yerləşən kiçik bir tarixi şəhər olan Nurata nəinki öz süzəniləri, eyni zamanda onlar üzərinə işlənən Moğol çiçəyi motivi ilə də məşhur olmuşdur [4, s.170]. Lakin Azərbaycanın Bakı, Şuşa və

Şəkil 5. MATM EF 6314. Balış üzü-təkəlduz işləməli

digər şəhərlərində də bu tikmə növünün gözəl örnəklərinə rast gəlmək olar. Eyni zamanda süzəni Mərkəzi Asiyada yaşayan müxtəlif xalqlarda da geniş yayılmışdır. Bunlara misal olaraq məşhur lakay tikmələrinin adını çəkmək olar.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin etnoqrafik kolleksiyasında fərqli təyinatla istifadə olunmuş 40 süzəni var. İnventar kitabında süzəni adı ilə qəbul edilmiş hər bir məmulat müxtəlif rəngli parça üzərində süzəni texnikası ilə həyata keçirilmişdir. Muzeyin kolleksiyasında bəzən Azərbaycanda tirmə adı ilə məşhur olan məmulatlar da süzəni adı ilə qeydə alınmışdır. Düşünürük ki, belə bir qarışıqlıq təkəlduz, tirmə-paşmina və süzəni texnikalarının bir-birinə bənzəməsi nəticəsində yaranmışdır. Mərkəzi Asiyada süzəni ölçüsü 180 sm-dən 270 sm-ə qədər və ondan daha böyük tikmələr süzəni adlandırıldığı [3, s.302] halda, Azərbaycanda ölçüsündən asılı olmayaraq müxtəlif tikmələrə süzəni adı verilmişdir.

Süzənilərdən biri Qarabağ xanlarının nəslinə, yəni Cavanşirlər nəslinə məxsus olmuşdur (MATM EF inv. 3324). Bu süzəni də bütünlüklə butalarla bəzədilmişdir. Kənarları isə tirmədənir. Mərkəzi Asiya süzəniləri üçün də butalar sıx istifadə olunan elementlərdən biridir. Burada da tünd yerlik üzərində doldurma texnikası ilə tikmə icra edildiyini görmək mümkündür. Muzeyin süzəni kolleksiyası araşdırılan zaman Azərbaycanda istehsal olunan süzənilərin də namazlıqlar kimi satış üçün deyil, şəxsi tələbatı ödəmək üçün istehsal olunduğunun şahidi olur. Bu fikri az sayda belə süzəninin mövcud olması da təsdiqləyir. Eyni zamanda bu süzənilərin Muzeyin kolleksiyasına daxil olan təkəlduz tikmələrdən fəqləndiyini də görmək mümkündür.

Azərbaycanda istifadə olunan təkəlduz tikmələr və Mərkəzi Asiya ərazisində icra edilən süzənilər əslində eyni texnikanın müxtəlif variantları kimi çıxış edir. Belə ki, müəyyən fərqlərə baxmayaraq hər ikisi də müxtəlif parçalar üzərində doldurma texnikası vasitəsilə iynə ilə salınan bəzəmə üsulunu ifadə edir. Azərbaycanda süzəni dedikdə, müxtəlif örtük, yerə salınan bəzəkli məmulatlar və s. nəzərdə tutulmuşdur. Muzeyin kolleksiyasında bəzən hətta heç bir tikməsi olmayan məmulatlara da rast gəlmək mümkündür (MATM EF inv. 8709). Bəzən səhvən hətta Azərbaycanda el arasında tirmə, dünyada elmi ədəbiyyatda isə paşmina və ya kəşmir adlanan tikmə nümunələri də yanlış olaraq süzəni adlandırılmışdır. Mərkəzi Asiyada və süzəninin vətəni sayılan Buxarada isə süzəni daha çox qızların ər evinə aparacaqları divar bəzəyini ifadə etmişdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Muzeyin kolleksiyasında süzənilər işlənmə texnologiyasına görə deyil, sırf təyinatına uyğun olaraq belə adlandırılmışdır. Bu süzənilər isə istər naxış, istərsə də texnikasına görə Mərkəzi Asiyada hazırlanan süzənilərdən fərqlənir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda istifadə olunan süzənilər Özbəkistan süzənilərindən bəzən texnikası, bəzən təyinatı istisna olmaqla öz bədiiliyi baxımından fəqlənmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Çəmənzəminli Y.V.* Əsərləri: 3 cildə, II c., Bakı, 2005., 664 s.
2. *Əliyeva G.* Tikmə sənəti. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I c., Bakı, 2007, 496 s.
3. *İzrailova A.* Suzani Vernacular: Technique and Design in the Central Asian Dowry Embroideries. Textile Society of America Symposium Proceedings. U.S.A. 1998, 301-307
4. Meller S. Suzani. China 2013. pp.165-334 /
file:///E:/Syuzan_Meller_istoria_Syuzani.pdf
5. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Etnoqrafiya Fondu inv. 5204-1
6. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Etnoqrafiya Fondu inv. 5204-2
7. *Mustafayev A.* Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi. Bakı, 2009, 420 s.
8. *Гюль Э.* Сюзаны вышивки из Узбекистана. Азербайджанские ковры. Т. 3 №9, 2015, с.50-55
9. *Хакимов А.* История искусств Узбекистана. Ташкент, 2018., 416 s.

Redaksiyaya daxil olub 11.11.2020